

## X. A VÁRAK.

1241—1552.

*IV. Béla telepítései. Új várnemesek. A kunok. Újabb tatárjárás. Az oligarchia buzgósága. A papság és a király. Várnagyok esküje. A Maros balpartján 12, a jobbparton 15, és az egész Zarándban 17 vár s erősített hely épült a tatárjárás után. Ezek történetének főbb vonásai.*

Nagy szerencsétlenség érte Aradvármegyét a tatárjárásban s irtózatoss nyomorúság és inség uralkodhatott az 1242-ről 1243-ra menő télen. Különösen lakossága fogyott meg nagyon. Valószínű, hogy ekkor kezdtek tömegesebben betelepedni a románok és pedig a hegyvidéken kívül az Erdőháton is, hol oly sokat gyilkoltak a tatárok.

S e telepítés különösen érdekes. Épen 200 évvel a tatárjárás után halljuk annak említését<sup>1)</sup>, hogy Világosvárnak *oláh* várnemesei vannak a magyarokon kívül. Az oláhoknak a várjószágon való megnevesítése csak a tatárjárás után történhetett. Károly-Róbert 1331-ben nevezi először várnak *Világost*, a mikor egyúttal több faluval egyetemben *Széchy* Dezsőnek és fiának ajándékozta<sup>2)</sup> s így királyi vár jellegét egyelőre megszünteti.

Más betelepülők voltak a *kunok*, kiket Bolgárországból visszahívtott a király s a Duna és Tisza közt, a Körös folyók mellett s a Körösök és a Maros közt telepített meg<sup>3)</sup>. Arad-Zaránd-vármegyének síkrészén, sőt a Maros-Temes közében is laktak<sup>4)</sup>, mint az ország nemesei. IV. *László* király utóbb 1279. aug. 10. elrendelte, hogy a kunok csak a számukra IV. *Béla* által kijelölt helyeken lakjanak és ott szálljanak meg; nekik adta ottan a királynéi udvarnokok s más szolgálattelvők, vagy örökös nélkül elhalt nemesek birtokait s pénzért vagy cserében a nemesek és várjobbágyok azon földjeit, melyek a tatárjárás óta az ő szállásaik közt pusztán állanak. A nemesek és várjobbágyok benépesített szállásait és falvait azonban nem

1) 1441-ben, Ulászló király oklevelében. Orsz. lt. NRA. fasc. 957. nro 4. és György rácz despota 1444. évi örökbevallásában u. o. Dl. 13786. sz. — 2) Hazai Okmánytár, III. 110—111. — 3) *Hornyik*, Kecskemét tört. I. 121. — *Gyárfás*, A jász kunok tört. II. 339. *Szabó*, Kun László. 83—4. l. — 4) Torontálban, Mokrin táján feküdt 1244—1450. táján a kunok Szenteltszéke. L. *Karácsonyi*, A kunok Délmagyarországon. (Tört. Értes. 1882. 93—107. l.)

szabad bántaniok. Egyebek közt a csanádi püspököt is megbízta, hogy fölkeresvén egy zászlósúrral s két nemessel az egyházmegyéjében szállásoló kunokat, a pogányokat megkeresztelje, a belföldi foglyokat szabadon bocsátassa, a kun szállások közt fekvő puszták földeket pedig megvizsgáltassa<sup>1</sup>).

A kunokat azért telepítette le IV. Béla, hogy fölfrissítse velök a várkatonaságot; csakhogy e pusztai nép alkalmasabb volt támadásra, mint helyvédelemre. Nem feladatomban annak vázolója, rövid időn a harczteréren mint szereztek ismét hírt, nevet maguknak a kunok.

Míg azonban a nagy király mindent elkövetett, hogy, királyi birtokokon letelepítve, a helyvédelemre is alkalmasakká tegye őket<sup>2</sup>), ők e vidéken is többször fenyegették a magántulajdont. 1280-ban nyíltan fellázdadtak a Tisza és Maros mentén lakók<sup>3</sup>). A határon levő egresi monostort megvédte ugyan ellenük a *Rátold*-nemzetség négy tagja<sup>4</sup>); Pélt azonban, a Fejér-Körös balpartján (akkor Zarándban) egy *Vancsok* nevű kun erőszakosan elfoglalta s bár ő-maga csakhamar elesett, vagy meghalt, özvegye mindaddig elfoglalva tartotta, míg 1283. június 23-án IV. László vissza nem adta azt *Apa* comes fiainak, Gergelynek és Jakabnak<sup>5</sup>).

Végre haddal nyomult ellenük a király. Hód helységnél, a Hód tava mellett, mindenestre az érdekelt Zaránd- és Aradmegyék fölkelt nemesei által is támogatva, verte meg a kunokat. Gergely mester Miklós fia a király szemeláttára több kunt megsebesítvén, Erzsébet anyakirályné örömeiben az ő szekerészeinek és favágóinak Varsánd (Wosyan) nevű földjével jutalmazta meg őt s testvéreit, Dénest, Mikét és Lászlót<sup>6</sup>). A futó kunok menekülésének természetes vonala a Maros volt s így átvezetett Aradvármegyén. A megye nemessége azonban, mely kétségkívül örült a rendbontók baján, néhány év múlva eléggé érezhette a megalázottak boszúját.

1285-ben ismét rengeteg erdőkebe, tavak és lápok közé kellett menekülnie, másként alig védhetvén magát a tatárok ellen, kiket a kunok Krimiából behíttak s kik óriási hadaikkal megint előzönlöttek az alföldet. Aradvármegye súlyosan szenvedett a pusztítások következtében<sup>7</sup>); e máso-

1) L. e. könyv 108. l. 3. jegyz. — 2) Sajátságosnak mondhatnók IV. Béla azon adományát, melylyel 1265. ápr. 16. Benedek *aradi* prépost szolgáit, Simont és Sinkét, Fényes *zalai* várjobbágy földével jutalmazza (Hazai Okmánytár, VI., 130—2.), ha nem tudnók, hogy a prépost maga is zalai családból származott és csaknem folytonosan a király udvaránál tartózkodott, mint alkanczellár. — 3) L. az évszámra nézve: *Szabó*, Kun L. 99—100. l. — 4) *Fejér*, V. 3. 207. — 5) *Wenzel*, Árpádk. új okm. XII. 388. És orsz. levéltár, Dl. 1146. az erdélyi káptalan 1353. évi átíratában. — 6) Dl. 1179. (1284-ből); és *Fejér*, V., 3., 215. *Haan* L. szerint (Békésvárm. hajdana, I. 315.) Varsándot azért írták eleinte Vosiánnak, mert »lakosai s tulajdonképi alapítói besenyők (Vosani, Bossani, Bisseni) voltak.« 1269-ben azonban Fejérvár mellett is említnek Wosyant! (Hazai Okl. 57.) Varsánd és Varsány neve, *Herman* szerint (A magyar halászat könyve, I. 27.) halászzal való foglalkozásra mutat. — 7) *Wenzel* a M. Encyclopaediában, III. 678.

dik tatárjárásnak azonban nem akadt Rogeriusa s minden részlete homályban maradt.

A kunok letelepítése tehát nem sikerült<sup>1)</sup> s ha itt, az eseményeknek eléje vágva, már is elmondottam Aradvármegyére vonatkozó szerepök főbb adatait, ez csak azért történt, hogy a várkatonaság ilyenmő felújítását czélozó kísérletek sorsa felől azonnal tájékozódjunk. Aradvármegyében a XIII. század végén külön kunságnak semmi nyoma.

IV. *Béla*, a haza újraalapítója, nemcsak idegen, vagy rokon népelemek fölhasználása által akarta növelni a nemzet erejét, hanem a megmaradt nép becsületérzetét s hazafiságát is oly tökének tekintette, melylyel okvetetlenül számolnia kell. A fő- és köznemességet, valamint a főbb pap-ságot itt is, mint mindenütt, kedvezésekben részesítette, hogy a haza iránt nagyobb áldozatok hozatalára buzdítsa.

Aradban az oligarchia élén továbbra is a hatalmas *Csanád-nemzetség* állott, melynek egyik tagja, Kelemenös bán, volt aradi főispán fia, Pongrácz, a tatárjárás után<sup>2)</sup> két új falut telepített meg a vármegyében; Pongráczfáját s Pongrácztelkét, szép tölgyerdők és berkek közt, Pongráczörvénye nevű halastóval is ellátva<sup>3)</sup>. A Szárazér és a Maros közt fekvő, a népnek elég jó menedékhelyül szolgálhatott. Az *Ajtony-nemzetség* épen a tatárjárás utolsó véres jeleneteinek, a pereginek és egresinek vidékén bírt egyes helyeket, Pécska és Nagy-Lak közt egész összefüggő vidéket. Az *Aba-nemzetség* Székudvar, Varsánd, Árkicsalán s a Fejér-Körös és Maros közt volt nagybirtokos<sup>4)</sup>. A Makraaljától a biharmegyei Sarkadig, a Fejér- és Fekete-Körös közében, az egész Erdőháton a francia származású<sup>5)</sup> *Beche-Gregor-nemzetség* volt az úr s Biharban, Zarándban egy-egy helynév emlékeztet a család egyik-másik tagjára<sup>6)</sup>. Mivel uradal-muk igen sokat szenvedett a tatároktól, néhány évvel azonban azoknak kitakarodása után a községek ismét virágoztak, ezt részben az ő erélyes munkásságuknak kell tulajdonítunk.

A köznemesek közül az Ajkayak, Csolthyak, Bakyak, a nemsokára oly hirtelen fölgazdagodott Becheyek, a Bodók, Csepanagházyak, Dósák, Lépesek, a gazdag Markusyak, Sámolykeszyek, Samosházyak, Sárook, Udvardyak, Varsányiak neveit ösmerjük a tatárjárást közvetlenül követő 50—60

1) Kunok állítólag tovább is laktak a régi Zarándhoz tartozó egyik faluban, Kenderesen vagyis Kerekegyházában, melyet a Bőii-nemesektől foglaltak el. V. ö. Békés és Zarándmegyék bizonyáglevelét 1397-ből, (Dl. 4253., 8265. és 8272., kiadta *Haan-Zsilinszky*, Békésm. okl. 15.) s az egri káptalan levelét 1405-ből. (Dl. 9029.) Csakhogy e Kenderest Külső-Szolnokban (Dl. 17062.), Hevesben (Dl. 15747., 15429., 4253., 11091. és 11169.), sőt Pestmegyében is említik. — 2) Kelemenös 1240. táján halt meg. (Tört. Értes. 1884. — 7.) — 3) A csálai vártól nyugatra, Zádorlakával szemközt feküdt. Később a két helység egyesült s mint ilyet, Pongrácz név alatt 1437-ben Ország Mihály kapta. Orsz. levélt. Dl. 13093. — 4) Orsz. lt. Dl. 1536. és Dl. 1792. — 5) *Kézai* S. mester magyar Krónikája, (ford. Szabó), 89. l. — 6) *Bunyitay*, A váradi püspökség tört. II. 412.

évből; a többit rendszeren csak keresztnévökön nevezik; így a tatárjárás után 12 nemes családot ismerünk az aradmegyei Simádon<sup>1)</sup>, pedig közöttük egy Szállas nevű comest is találunk<sup>2)</sup>.

Mindebből kitűnik, hogy azon a területen, melyen most Aradmegye fekszik, csak 3—4 hatalmas család tartott nagy uradalmakat, a többiek már jelentékenyen kisebb birtokosok voltak. A tatárjáráson okúlva egymásik bizonyosan megerősítette a maga nemesi kastélyát, vagy a kegyurasága alatt álló monostort, mint ezt a Bechéknek Dienesmonostora iránt való buzgalma tanúsítja; általában véve azonban e vidéken csak két tényező működött közre, hogy a helyvédelem erősödjék. Az egyik a *szerves paptság*, mely nem akarhatta, hogy kelyhei és szentedényei esetleg ismét Ázsiába kerüljenek; s a másik a *király*, kinek birtokai, egyes családok kiirtása következtében, még inkább gyarapodtak Aradmegyében.

Amaz templomait s rendházait egyre szilárdabb anyagból építtette s többnyire árkokkal vétette körül; úgy, hogy legalább az első támadás fel fogására alkalmasak legyenek.

A király maga kővárakat emeltetett.

A *helyőrséget* mindezen várakban a korszak elején a várjobbágyok és várnépek szolgáltatták. 1235-ből névszerént is ösmerjük az aradi vár *hadnagyát* (hodnogió), Basut s négy *századosát*, Nuhut, Bayrt, Belcsét s Kelement. Ott, hol a tatárjárás után, pl. Világoson, a királyok a várszerkezet megújítására kísérletet tettek, még a XV. század közepén is említnek várnépeket s ezek tiszteinek csak címei változtak, pl. várnagyok és alvárnagyok állottak a katonaság s tiszttartók a gazdaság élén; a nemes tiszteket, rangjuk kitétele nélkül, familiareseknek, a közlegényeket jobbágyoknak nevezték. Az oligarchák saját váraikban csak a maguk hűségére eskették föl a várnagyot és a helyőrséget, melyet rendszeren szegődttettek, míg a jobbágyságot, katonai czélokra, már csak kivételképen használták. 1509-ből fennmaradt Horváth János és 1512-ből Bodó Miklós hitlevele, melyet Lippa és Solymos várnagyságának átvételekor uruk, György brandenburgi örgróf és felesége számára állítottak ki.

E szerént a várnagy Solymos és Lippa várakat és Lippa várost gépezeteivel, fölszerelésével és a hozzátartozókkal együtt addig bírja, míg urának és asszonyának tetszeni fog. Keresztény hitére, becsületére s emberségére fogadja, hogy mentség, kifogás, vonakodás, alkudozás nélkül azonnal távozik helyéről, a mint ura azt kívánja, vagy jelen hitlevelét visszakéri; ha az örgróf e váraktól megválnék, feleségének, — ha pedig mindketten megválnának a birtoktól, annak tartozik hasonló engedelmességgel, kire jogaikat átruházzák. Erre fölesketi valamennyi alvárnagyot, a gyalogságot s a várakban és a városban alkalmazandó minden többi cselédségét (familiares). Ha megtalálna halni, akkor egyik alvárnagya illő és biztos őrséget tartson a két várban s a városban, a másik pedig a maga

1) A mostani Simánd eredetileg Zarándban, az itt említett Simánd pedig a mai Temesmegyében, Bencsek közelében a Beregszóc-patak mellett feküdt. — 2) *Zichy-Okmánytár*, I. 552.

és társai nevében azonnal és bárhol fölkeresse az őgrófort s annak, a kinek az őgróf parancsolja, a két várat és a várost mindenestül átadja. Az őgrófort és feleségét, a hány-szor csak meglátogatni kívánják váraikat s a várost, embereikkel együtt beengedni tartozik a várnagy. Az egyik tulajdonos halála esetén a várakat az életben maradónak adja át, de olykép, hogy ez is visszaadja hitlevelét.

A várak fölszereléséről, berendezéséről, építésök koráról és módjáról, az őrség számáról, ellátásáról és szolgálatairól stb. nincsenek oly biztos és annyira teljes adataink, hogy világosan áttekinthetők Arad és Zaránd egész várrendszerét. A XIII. század második felétől a XVI. század elejéig ott épített 43 várról és erősségről nem is chronologiai, hanem topographiai rendben emlékezem meg, hogy ekként legalább a helyvédelem főbb vonalait megjelölhessem.

### A Maros balpartján emelt várak.

A Maros Erdélyből *Fülöpkövénél* (Piatr'a lui Philippu) jött Arad megyébe, gyönyörű vidéken. A folyó szintje már csak 154 méter a tenger fölött. Mellette, aránylag csekély magasságban, meredek falakkal emelkedik egy hatalmas sziklatömb; a tulajdonképeni Fülöpköve. Ma roszt, homokkőből faragott kereszt van a csúcán, telekarmolva mindenféle nevekkel. Fenn a kopasz dombrol, melyet oldalt egy-egy vadrózsa élénkít, a legkedvesebb tájon merenghet a szem. A XII. században a Csanád-nemzet-ségből való Fülöpé volt s ő róla vette nevét a hely. Kőnek rendszeren a megerősített helyet nevezték; s valószínű is, hogy az erdős vidéket, hol a Maros vidéke meglehetősen kiszélesedik s hol uradalmi kezdődtek, a hatalmas nemzetség kellően megerősítette<sup>1)</sup>.

Odább nyugaton *Kaprevár* (ma Kapriora) volt a Csanádok uradalmának másik erősített helye, melyet már 1256-ban említenek<sup>2)</sup>. Nevén kívül semmi sem bizonyítja vár voltát; magát a nevet azonban, annyi példán okúlva, mindig el kell fogadni biznyságul. Kaprevártól nyugatra a Magura erősen kiszökik éjszakfelé és Soborsinnal szemben összeszűkíti a Maros völgyét, mely azután innen egészen a kapronczai várig szigetekre szagatott széles völgyben kígyózott végig. A Magura tetején, a Nagypatak torkolatánál állott *Szádvár* s alatta Szádia vagy Szágya mezőváros, vámmal<sup>3)</sup>. Mint castellumot csak a XV. században említik<sup>4)</sup>. 1427—

1) *Karácsonyi* (Tört. Értes. 1885. — 69. l.) nevét az itt űzött kőbányászattól magyarázza. Kőfejtésre azonban ez a hely nem alkalmas. — 2) U. o. 65—66. és 75. l. — 3) Zaad, Zadya és Zadia néven szerepel 1427—1483. közt. 1475-ben a lippai uradalomnak egy Szágya (Zagya) Dénes és szágyai (Zagyai) Kovács János nevű jobbágya is volt. (Dl. 17660.) A Szádja (t. i. a Nagypatak szádja) tehát a kimondásban csakhamar Szágygyára lágylt. A mi holfekvését illeti, semmi okunk sincs a hunyadi Guraszádára gondolni; az 1479., illetőleg 1483. Szádvárhoz tartozó helyek határozottan megjelölik középponti fekvését; a Magura stratégiai fontossága s az oldalán látható kőtörmelék pedig biznyságul szolgál, hogy a szádi kastélynak itt kellett állania. — 4) *Pesty*, Krassó, III. 448., 450., 458.

1479. a Garayak egyik uradalmának feje volt; várát a hozzátartozó helységekkel együtt (1479.) Garay Jób a Bánffyoknak 4000 forintért adta el<sup>1)</sup>. Tőle délnyugatra, a Marosnak a mai Osztrovnál (hajdan Szigetfőnél) kezdődő nagy szigete védelmére, a Birkis fölött emelkedő Várhegyen (Vurvu Vara) a *morzsinaí vár* állott. A Maros és Béga vízvázasztóján közvetlenül e Várhegy mögött van a morzsinaí rét (Margina-Ritului) s odább nyugatra, Bakamező mögött a Dimpu Margina, míg maga Marzsina helység most a Béga völgyében, Facsétól nyugatra áll. Kicsiny vára a Hunyadiak történetében regényes szerepet játszó Morsinayaké, majd a Szilágyiaké volt. Ettől éjszaknyugatra 8—9 km. távolságban, már egészen a Maros mellett feküdt *Bulcs*, melynek kora a rómaiak idejéig nyúlik vissza. A XIII. ikerlegio tégláit találták azon a helyen, hol, hagyomány szerint, már szent *István* alapított volt monostort a benzések részére. 1225-ben oklevelek is szólnak ez apátságról, melynek részére, II. Endre parancsához képest, évenként 5000 darab kőst szállítottak a Maroson. Nincs rá történeti adat, hogy, valóban elpusztult volna a tatárjárás idejében. Valószínű azonban, hogy a nagy veszedelem által figyelmeztetve, jobban megerősítették<sup>2)</sup>. Bulcs a XV. század második felében még elég védelmet nyújthatott a törökök apróbb portyázásai ellen. 1551. nyarán a magyarok ugyan Bulcsot (Buycz) is visszafoglalták a beglerbég által elvett egyéb várakkal együtt<sup>3)</sup>, Temesvár elfoglalása után (1552.) azonban a szerzetesek menekültek s a templom a szerzetházzal és védőfalakkal együtt romba dőlt.

Ez az öt, valamennyire kiépített erőd, hajdan mind Aradmegyében feküdt, míg ma Krassó-Szörényhez tartoznak. Odább nyugatra temesmegyei — azon időkben szintén aradi — terület következik.

Itt először is a *kelmáki* romokat keressük fel. A Maros által rongált síkon levő falmaradványokat ma is várnak (Gurl'a Csetátye) nevezi a nép. Délnek három tömb, balra egy nyugatról keletnek csapó hosszabb fal; környéke letarolva, csak a jobboldali romok közt lézeng néhány kecskerágtá cserje. Délnyugaton az erősen összeragasztott terméskőfalak mintegy 12 méter hosszú kapualjon vezetnek végig, jobbról — a már említett 3 tömbön kívül — még egy faltörmelék mutatva. Balra, az épület végén, nyílás van, melyen az omladék belsejébe hatolhatunk. Ott egy délről éjszaknak vonuló fal 4 $\frac{1}{2}$  méter magas. A délnek eső 20 méternyi darab elég összefüggő; közepe táján másfél méter magasságig nyílás van, talán a pincze bejárása. Odább éjszakra három, de már mindinkább ellapuló tömzs tölti ki a Holt-Marosig még hátralevő, szintén 20 méternyi tért s magában a Holt-Marosban is van egy különálló omladék. Mindez tagadhatatlan bizonyosság arra nézve, hogy Kelmákon már a középkor végén vár állott,

<sup>1)</sup> *DI.* 18198. — <sup>2)</sup> *Története: Adattár,* II. 339—351. — <sup>3)</sup> *Történ. Tár,* 1881., 64.

melyet egynek tartok *Eperjessel*<sup>1)</sup>. 1511-ben ennek várában született Pathócsy Ferencz. Eperjes volt a caput dominii már 1418-ban<sup>2)</sup>. 1551-ben Frater György felsorolván a beglerbég által elfoglalt várakat, ezt Bulcs és Lippa közt említi<sup>3)</sup>. 1595-ben hányatták szét; 1607. nov. 19. azonban Rákóczy Zsigmond fejedelem már megengedte Kamuthy Farkasnak, hogy ekkor kapott eperjesi kastélyát tetszése szerint kijavíttassa és újraépíttesse<sup>4)</sup>. Megtette-e, nem tudok róla<sup>5)</sup>. A vár utóbb még nevét is elveszítette s a történelem csak újabban kutathatta ki, hol feküdt hajdanában.

Ismét nyugatnak tartva, Kelmák és Lippa közt körülbelül középiűt a Boszporda meredek csúcsán újabb várrom kelti föl figyelmünket. Ötözögű zömörnyának elég jelentős, mintegy 5 méter magas maradványait láthatni még. Az ötözög 1—1 oldala 8 méter, a fal vastagsága valamivel több 2 méternél<sup>6)</sup>. A pár kilométerrel odább nyugatra lakó lippaiak ezt Lippa egykori fellegrvárának tartják. Nevét nem ösmerjük; valószínűleg csakugyan a vár külsőművei közé tartozott.

Magának *Lippának* vára különböző korokban épült. Alapját IV. *Béla* vetette meg, ki a tatárjárás után Miháld (Mehádia), Karánsebes, Lugos és Lippa várait emeltette a délvidék védelmére<sup>7)</sup>. Nagyobb arányokban Lippa város csak az Anjouk idején kezdett fejlődni. *Károly-Róbert* díszes templomot alapított itt nagybátyja, szent Lajos tiszteletére, mellé társházat a minoritáknak<sup>8)</sup>; I. Lajos itt állította fel az ország egyik pénzverő-intézetét és kamaráját<sup>9)</sup>. Itt volt a Maroson lehozott só fő tárháza, s a Maros egyik legnevezetesebb réve, vámja<sup>10)</sup>. Károly-Róbert s neje Erzsébet, nagy Lajos és Zsigmond ismételten is tartózkodott itten s első szépülését, épülését, «civitas» rangra való emelkedését<sup>11)</sup>, vele iparának, kereskedelmének fejlődését különösen Károly-Róbertnek köszönheti; gyakran múlatoztak itt egyes zászlósurak is és Zsigmond híres vezére, Ozorai Pipo aradi főispán 1426-ban Lippán húnyt el. Gazdag róm. kath. plébániáján s minorita kolostorán kívül g. n. e. temploma is volt, mivel Zsigmond király a várost 1426-ban a bolgár fejedelem fiának, *Sizmánnak* ajándékozta. Királyi vár jellegét azonban továbbra is megtartotta s úgy látszik, ösmeretlen időkben, valószínűleg az első Anjou kedvezései következtében, átvette Aradvár szerepét, mely királyi vár jellegét egészen elvesztette. Így pl. 1463-ban a

<sup>1)</sup> *Karácsonyi* (Tört. Ért. 1883. 153—163. és Századok 1889., 121—130.) fényesen bebizonyította, hogy Eperjes vára a Maros mentén feküdt. (Utóbbi cikke válasz *Zsilinszky*-nek a Századok 1888. évi folyama 613—4. lapján közölt megjegyzésére.) Csakhogy ő a boszpordai donjonnál keresi a várat, valószínűleg azért, mert csupán frott források alapján dolgozott s közvetlen szemléletből e terepet nem ösmerte. — <sup>2)</sup> *Haan*, II. 47. — <sup>3)</sup> — *Tört. Társ.*, 1881., 64. — <sup>4)</sup> IV. Lib. Reg. 244. a. — <sup>5)</sup> A korábbi századokban reá vonatkozó adatok csak birtokjogi természetűek. — <sup>6)</sup> *Pontelly* a Tört. Ért.-ben, 1883., 162. l., jegyz. — <sup>7)</sup> *Griselini*, Gesch. des Temesvárer Banats, I. 22. — <sup>8)</sup> *Márk* krónikája, CXIII. l. — <sup>9)</sup> *Rupp*, Magyarorsz. pénzei, 160—7. l. és Kathol. Szemle, 1889. — 556. l. — <sup>10)</sup> L. már 1389-ből. Dl. 29729. — <sup>11)</sup> E címe 1426-ból. *Fejér*, X. 6., 791.

lippai kir. várhoz tartozik a ma részben már Csanádmegyében fekvő Dombegyház, Kupá, Batonya, Donáttornya, Kerekegyház és Nagyfalu aradmegyei helység, melyet ekkor adott édes anyjának, *Szilágyi* Erzsébetnek<sup>1</sup>). Ezt megelőzve, már 1459. szept. 9. *Mátyás* király a fogságából kiszabadult *Szilágyi* Mihály volt kormányzónak ajándékozta Lippát és várát<sup>2</sup>). 1462-ben Brandisi *Giskra* János, a mogorva cseh vezér, a vele kibékülő *Mátyás* királytól, pénzen vette meg magát a várost<sup>3</sup>). A várra azonban, *Mátyás* adománya értelmében, *Bánffy* Miklós aradi és pozsonyi főispán tartott igényt, különösen midőn Miklós úr 1471-ben a solymosi várral együtt az aradi főispánságot is megkapta<sup>4</sup>). Két év múlva a király a maga és Aradmegye részéről külön bizottságot rendelt ki a *Bánffy* Miklós és Lippa kir. város polgársága közt keletkezett egyenetlenségek eligazítására<sup>5</sup>); úgy látszik, nem állott helyre a jó egyetértés, mert 1474. aug. 20. Dengeleghi *Pongrácz* János lippai várnagya, *Kérő* Főrís, a maga alvárnagyaival, Muroni Ferenczcel, Itebői Ethele Andrással s Kragol Jánossal és Simonnal, továbbá Kerei István, Serjényi Orros László s Asszonylakai Ravazdy Miklós nemesemberekkel, 10 nem-nemes szolgálóval és 95 lippai jobbágygal fegyveresen rontott *Bánffy* Miklósnak és *Jakab*nak a lippai vásáron levő 3 alsókalatai jobbágyára s őket bilincsekbe verette; majd 1474. nov. 25. táján ezzel a száz főnél nagyobb csapattal egyszerre csak a *Bánffy*aknak szintén Aradmegyében levő pataki várára rontott s azt megszállva, addig ostromolta, míg *Pongrácz*tól ellenkező parancsot nem vett. Az sem utolsó merénylete volt *Kérő* várnagynak, hogy 1475. febr. 2. *Berendy* Miklóst, a *Bánffy*ak solymosi várnagját, midőn Lippa városába misét hallgatni ment, katonáival körülfogatta s megöletéssel fenyegette, ha magát védeni merné<sup>6</sup>). Ezen *Pongrácz* különben a *Bánffy*aktól zálogba vette Lippa várát és városát, melynek kiváltására a nádor 1483. hatalmazta fel *Bánffy* Miklóst<sup>7</sup>). 1486-ban még a budai káptalan azt jelentette, hogy a kir. udvar elé idézte *Ujlaky* Lőrincz herczeg feleségét, *Katalint*, *Pongrácz* János fiának, *Mátyás*nak leányát, mivel nem bocsátotta vissza a zálogjogon bírt Lippa várost és várat a *Bánffy*aknak<sup>8</sup>). *Bánffy* Miklós azonban önhatalmúlag vett elégtételt s visszafoglalta úgy *Solymos*, mint *Lippa* várait; miért is *Mátyás* király már 1487-ben szigorúan meghagyta Aradmegye nemeseinek, hogy *Dóczy* Péter és *Faksics* István kir. biztosokat mindenképen segítsék *Solymos* és *Lippa* visszavételében, mert e váraktól bizonyos súlyos okok miatt megfosztotta *Bánffy* Miklóst<sup>9</sup>). *Dóczy* valóban ostromolta

1) Dl. 15814. Kiadta *Haan*, Békésm. hajd. II. 71—2. — 2) Követi jelentés a milanoi fejedelemhez. *Dipl. emlékek* Mátyás korából. I. 65. — 3) *Bonfini* Hist. III. 10., 542. *Teleki*, Hunyadiak kora, III. 260. — 4) Dl. 17154. — 5) Dl. 17486. — 6) Dl. 17660. — 7) Dl. 18601. és Dl. 19129. (1486-ból.) — 8) Dl. 19129. — 9) Dl. 19303. E visszafoglalást már 1483. említi egy oklevél. (Dl. 18791.) Hogy ez 1486-ban történt, nemcsak *Mátyás* parancsából, hanem II. Ulászlónak 1503. évi ítéletleveléből is (Dl. 21224.) kiderül, mely szerint a várat 15 évvel azelőtt foglalták el.



Lippa várát<sup>1)</sup>, melyet az aradmegyei fölkelő nemesség segítségével be is vett. Tényleg 1490-ben már *Hunyadi* Mátyás király fia, János herceg rendelkezik *Haraszthy* Ferenczczel, Solymos és Lippa vár kapitányával<sup>2)</sup>. Érdekes, hogy Lippának mindkét igénylője eleinte II. *Ulászló* ellen foglalt állást. Bánffy Miklós Miksa király híve lett s új urától zsold fejében a maga részére 50, katonái számára pedig 400 frtot kötött ki havonként s egyúttal váraiban s javaiban való megtartását kérte 1490-ben<sup>3)</sup>; János herceg pedig nyílt csatát is vívott ellene a Csontmezőn, hol a harczzal együtt Munkács, Solymos, Lippa és (Zágráb mellett) Medve nevű váraira vonatkozó íratait is elvesztette, úgy, hogy e miatt jogait sem védhette kellőképen a Bánffyak ellen<sup>4)</sup>.

Az elkeseredett Bánffyak magát Mátyás királyt is jogtalan tulajdonosnak nevezték s azt beszélték, hogy 32000 forintnál nagyobb kárt okozott nekik<sup>5)</sup>. *Pongrácz* Mátyás ugyan, kit szintén erősen érdekelt a dolog, magában az országgyűlésben vádolta *Bánffy* Miklóst, hogy Lippa várát sérelmesen foglalta el; de ezt maga II. *Ulászló* nyilvánította hazugságnak<sup>6)</sup>. S a király már 1494-ben s 1496-ban ismételve is megparancsolta, hogy *Bánffy* Miklóst be kell igtatni Solymos és Lippa várak uradalmába, ha szinte ő, a király, időközben mást parancsolna is!<sup>7)</sup>

Sokáig húzódott még a pör, mely Aradvármegye s az egész magyarországi Marosvidék legfontosabb városát és várát magánosak játéklabdájává tette; *Bánffy* Miklós ép úgy nem érte meg annak végét († 1503.), mint *Corvin* János († 1506.). *Corvin* János özvegyét, a szép *Frangepán* Beatrixet, *György* brandenburgi örgróf nőül vevén, nagybátyja, II. *Ulászló* király őt 1510. márcz. 22. a herceg összes birtokaival, megajándékozta<sup>8)</sup>. Míg az adománylevélben a király szabadkozik az ellen, mintha az örgróf oly idegen volna, kinek törvényértelmében örökös jószágot adni nem szabad, — jellemzi a kor frivol felfogását, hogy Razvajai *Horváth* János, Lippa és Solymos várak új kapitánya, már az előbbi évben, 1509 márcz. 5. az örgrófnak és nejének fogadott hűséget, midőn a két várát átvette<sup>9)</sup>. Három év mulva, 1512. jan. 20. az új várnagy, *Bodó* Miklós ugyanezen esküt ismételte<sup>10)</sup>.

Lippát, melyet falak azelőtt nem körítették, az örgróf e várnagyok idejében látta el falakkal és védőművekkel, — «egész életében ezt az egy emlékezetes tettet vivén véghez»<sup>11)</sup>. Az első ostromot ugyan nem ál-

1) Dl. 19307. — 2) Dl. 19647. és 19682. — 3) Dl. 33449. — 4) Dl. 20053. (Kiadva: Hazai Okm. VII., 484—5.) — 5) *Müncheni* kir. levéltár, Hunyadi-okl. Fasc. XVII., nro 102. — 6) Dl. 20629. *Bánffy* János pedig a kapornaki konvent előtt 1505. letette a tisztítóes-

küt, hogy atyja ártatlan a vár elfoglalásában. (Dl. 21502.) — 7) Dl. 20184. és 20506. — 8) *Müncheni* bajor kir. levéltár, Hunyadi-iratok, fasc. XXXVI., nro 274. Lippa ugyan nincs fölemlítve, de ezt is ekkor kapta az örgróf. — 9) *Müncheni* bajor kir. levélt. Fasc. XXXV nro 267. — 10) U. o. Fasc. XL. nro 312. — 11) *Istvánfy*, Hist. Hung. XVII. könyv.

lotta ki Lippa, mert Bodó 1514. jún. 7. feladta *Dósa* Györgynek s öt szolgájával csupán Fóris porkolábot hagyván vissza a várban, — «becsületéről s esküjéről megfeledkezve» — 40 katonával kivonult Lippáról<sup>1)</sup>. *Dósa* György leveretése után *Szapolyai* János Lippát és Solymost is megszálta s Német- és Lengyelország diplomatiájának kellett közbelépnie, hogy 1516. jún. 6. lemondjon a két várról<sup>2)</sup>. A várat különben még aznap *Perényi* Imre nádornak adta el az őgrófr<sup>3)</sup>, melynek igazán országos fontosságú szereplése mindjárt a mohácsi veszedelem után kezdődik.

Azon eseményekre azonban ezúttal nem terjeszkedhetvén ki, folytassuk Aradvármegye marosmenti várainak szemléljét.

A Maros mentén odább nyugatra feküdt *Sződi*<sup>4)</sup>, akkor Aradvármegyének egyik tekintélyes mezővárosa, a Maroson át vezető révvel<sup>5)</sup>. Kastélyát, melynek romjait a csicséri Háda-szigeten most is láthatni, 1479 óta emlegetik az oklevelek. Ekkor ugyanis Garay Jób a várkastélyt a hozzátartozó 15 aradi helységgel együtt *Bánffy* Miklósnak adta el, mit Mátyás király, a beigtatás még 1479-ben megtörténvén, 1483-ban hagyott jóvá<sup>6)</sup>. 1484-ben *Muthnoky* Dénes volt a sződi kastély várnagya<sup>7)</sup>; kinek ügye Arad megye elé került, mivel arról vádolták, hogy Nádasdi *Ongor* János özvegyének, Margitnak némely, a Maros túlpártján, Ménes faluban lakó jobbágját megverte<sup>8)</sup>. A várnagy a részére ez ügyben megítélt esküt nem tette le<sup>9)</sup>. Utóbb is, 1498. decz. 17-én, midőn az aradi káptalan némely jobbágya az Arad mezővárosban szent Péter és Pál apostolok tiszteletére akkor épített templomhoz szükséges fák elhozatala végett a kistrékasi erdő felé ment, *Salathiel* Bertalan sződi várnagy, ura Ongor János nevében, parancsot adott *Nagy* Bálint és *Pethő* Péter alvárnagyoknak a szekerek föltartóztatására; ő-maga a káptalan egyik jobbágját fogva vitette a várba s ott úgy megverette és kínoztatta, hogy még azon éjjel meghalt a jobbágy, mire harmadnap máglyán égettette el a kapitány<sup>10)</sup>. 1500-ban ismét a vár második gazdájának, *Ország*h Lőrincznek a várhoz és Arad megyéhez tartozó 15 faluja népével fogatta el Nagylucsei *Dóczy* Ferencz 3 jobbágját<sup>11)</sup>. E várkastélyt s uradalmát<sup>12)</sup>, melyet a Pethőktől hatalmas-

1) *Márki*: *Dósa* György korából. (Századok, 1887., 197. l., hol a 193—209. lapon a müncheni oklevelek alapján van elmondva Lippa és Solymos 1514. évi ostroma.) —

2) *Müncheni* levéltár, fasc. XLIX. nro 393. és fasc. XLVIII. nro 383. — 3) U. o. a rendezetlen iratok között. — 4) A mai Schöndorf, Temesben. Neve 1333—1507. közt *Sewdy*, *Zovody*, *Zeweczy*, *Zewdj* stb. A románok Sefdinnek és Zödinnek nevezik ma is. *Verancsics* szerint (Összes munkái, VII. 166.) *Zewdy* a Maroson túl mintegy 5000 lépésre van Orod-tól. Ez 75 cméterjével 3750 méter volna, míg a távolság (az aradi vártól a csicséri Háda-szigetig), hárommannyi. A mai Schöndorf, mely a vár köveit s tégláit építkezéseihöz jobbadán elhordta, 1½ km-re van a romoktól. Az ú. n. török sánczok (az uraság szállóskertjénél) XVII. századbeliek. — 5) 1472-ben. Orsz. levéltár. Dl. 17282. — 6) Dl. 18198. és 18199. — 7) Dl. 19001. — 8) Dl. 19078. — 9) Dl. 19098. — 10) Gyulaféjvári káptalan. Közli Tört. Adattár, 1872. — 379—381. l. — 11) Dl. 26078. E falvak: Kő, Kovászi, Panád,

kodva vettek el az Ongorok, 1506. okt. 29. ismét Gersei *Pethő* Jánosnak, Györgynek és Ferencznek adta vissza a király<sup>1)</sup>, ki a következő évben febr. 12. újabban is megerősítette őket ez uradalomban<sup>2)</sup>. Ekkor a Pethők a várat közösen bírták *Pathócsy* Bertalannal, kinek sződi várnagya nemes *Kebles* Albert volt<sup>3)</sup>. Ez időtől kezdve többé sehohsem találom említve a sződi kastélyt.

Zömtornya, mintegy 2 $\frac{1}{2}$  méternyi magasan, most is áll s körülbelül 95 méter hosszan elég jól kivehetni a főépület alapfalait<sup>4)</sup>.

Odább nyugaton *Zádorlakon* volt egy kisebbszerű várkastély. E falut 1470-ben *Dóczy* Imre szerezte meg<sup>5)</sup> s ő kezdte építtetni a várat is. *Kinisy* Pál országbíró s temesi gróf 1494-ben megparancsolta a temesieknek egyenként és összesen, különösen azonban az aradi káptalannak, hogy míg *Dóczy* Imre özvegye be nem fejezi ezen várat, az ő javaikra átköltözni akaró jobbágyokat szent Mihály-napig magukhoz fogadni ne merjék<sup>6)</sup>. 1511-ben, midőn a Jaksics Péter elfogott jobbágyai miatt a király vizsgálatot rendelt el Ravazdy Péter ellen, ennek zádorlakai várnagya, *Boldi* Benedek a jobbágyok élére állt, fölfegyverezte őket ijakkal és nyilakkal, kézi és szakállas puskákkal (pixidibus manualibus ac barbatis) s visszatérésre kényszerítette<sup>7)</sup>. A Dóczyak még azon évben eladták 12 falvukat *Tarcsay* Miklósnak, ki az ellenük intézett támadásban Lipcse, Zólyom és Saskő felvidéki várakat megvédelmezte<sup>8)</sup>; azonban továbbra is a Dóczyak kezében maradt Zádorlaka. 1514-ben *Dósa* György a parasztoknak egy ismeretlen kapitányával, továbbá Simándi *Hajnal* Istvánnal és Harmathi *Sós* Benedekkel együtt benyomult nagylucsei Dóczy Ferencz ezen kastélyába s a Dóczyaknak ott talált okleveleiről a pecséteket letépette, magukat az okleveleket pedig megégettette<sup>9)</sup>. Az országos történetben egyébként, mint vár, csak a XVI. század közepén szerepelt.

Közelében feküdt a *bodrogi* zárda és vár, melyet Mátyás király idejében a törökök elől Jagostin ó-szerbiai városból menekülő Jaksits István és Markó testvérek alapítottak. A Jaksics-torony déli homlokán ma is láthatni a két testvér czímerét. E toronynak azonban csak alapja régi; többi része a XVIII. század elejéről való.

Az övök volt *Fellak* is, melynek határában, a Maros közelében még vannak némi kazemátaféle építkezések. Várát a XVI. század elején *Csefresd*-nek nevezték s ezt a Jaksicsok osztozásánál Jaksics Skolasztika nyerte<sup>10)</sup>.

Gyarak, Ménes, Szent-Pál, Pél (t. i. Jászpél), Árok, Szárcaháza, Mácsalaka, Tót-Simánd, Fülöptelek, Olyvos. — <sup>12)</sup> Mácsalakát, Zábrányt és Kaszát.

1) *Hazai Okm.* V. 397—399. és 399—402. — 2) U. o. V. 397. — 3) U. o. V. 399—403. — 4) Alaprajzát s leírását közölte *Rácz* Károly (Tört. Értesítő, 1883. 97—111. l.), de a zástyí apátság neve alatt. — 5) Dl. 17076. — 6) Dl. 20189. — 7) Dl. 22214. — 8) Dl. 22134. — 9) Dl. 22715. (Aradmegye bizonyága 1515-ből.) — 10) Magát az aradi főesperességben levő helységet 1330. óta emlegetik az oklevelek. (Anjoukori Okm. II. 480.) Csefresd

## A Maros jobb partján emelt várak.

A Maros jobb partján, a hol Csanádhoz, hol Aradhoz tartozó *Felgedus* volt az Aradvármegye védelmére emelt első erősség. 1206. óta van okleveles nyoma<sup>1)</sup>. A nép szerint itt a pécskai nagy sáncz átellenében levő Hitlányadombon hajdanában vár állott. Körgyűrű alakjában volt körül-sánczolva a gedusi erdő éjszakai oldalán mind maig mutogatott pusztatemplom is<sup>2)</sup>. Szomszédságában keletfelé *Pécska* szintén többszörösen meg volt erősítve s a múlt században a szerb határőrök sok helyütt csak felhasználták a régi sánczokat; történeti szereplésök azonban ismeretlen.

Erdők mélyében állott odább keleten *Csála*, hol az ú. n. törökvárát most is ösmeri a nép<sup>3)</sup>. Pinczéi még meglehetősen épek, a felépítményt azonban elhordták<sup>4)</sup>. A külső földvár egy 2500□ méternyi térséget vesz körül s ennek egyik részében állott a kővár, melynek szépen faragott kövei szanaszét vannak szórva. A kétszeres sánczok között állott Belső-Csála falu, s odább északnyugatra Külső-, vagy Szélső-Csála. Belső-Csálában már 1486-ban *palotája* volt Országh Sebestyénnek, melyet azonban *Ország* Lőrincz s neje foglaltak el<sup>5)</sup>. Részbirtokos volt e palotában *Haraszthy* Ferencz aradi főispán is, ki, mint szörényi bán, gyakran harczolt a törökök ellen és számos török rabot záratott a csálai vár tömlöczébe. Ezek közé csukatta *Andorko* András várnagy 1499. decz. 17. az aradi káptalan két jobbágyát is<sup>6)</sup>. Haraszthy különben a következő évben az aradi káptalan előtt oly egységre lépett *Ország* Lőrinczcel és *Pathócsy* Bertalannal a csálai várban emelt palotára nézve, hogy Országh és Pathócsy a nevezett palota felét, vagyis a maguk részét Haraszthynak örökösen átengedik ugyan, ez azonban számukra a várnak kijelölendő másik végén új kőházat építsen; különben elveszti az aradi Kő faluban levő részbirtokát<sup>7)</sup>. A mohácsi veszedelem után *Petrovics* Péter kapta s a török ellen való védőháborúban jó szolgálatokat tett.

*Arad* keletre levő váráról hallgat a krónika a vegyes házbeliek uralkodásának egész tartama alatt. Csupán 1344-ből olvassuk, hogy várbírája (*Iudex Castri*) Miklós volt, ki Ajkay Mihály mester csolti nemes földét az aradi prépost aradi s más falusi jobbágyaival elszánttatta<sup>8)</sup>. Maga a vár

vár Fellak pusztá határában állt. (NRA. fasc. 759. nro 43.) 1330-ban már egyszerűen csak Fellak váráról van szó. (U. o. NRA. fasc. 1536. nro 92.) Czefresd alkalmasint egy hely Serfesddel, melyet Aradban Fellakkal és Farkastelekkel együtt 1478-ban kaptak a Jaksicsok. (*Fübián*, Aradm. I. 253—4.)

1) *Féjér*, Cod. Dipl. IV. 3., 34—44. l. — 2) *Szuhánszky* János nagylaki tót ember szerint a gedusi vár romjait a múlt század végefelé nagylaki robotosok két álló hétig hordták a pécskai s apátfalvi magtárakhoz. — 3) E várról szól »Csála és vára« című értekezésem (Arad, 1882. — Sr. 16. l. és a Kölcsey-egyes. évkönyve, I., 194—205. l. — 4) Arad Pernyáva nevű külvárosának több házát részben innen elhordott kövekből építették. — 5) Dl. 24854. — 6) *Tört. Adattár*, 1872. — 379—381. l. — 7) *Dl.* 20907. — 8) *Bölni* S. levéltára Nagyváradon.

a tatárjárás után, úgy látszik, mind nagyobb romlásnak indult. Ezt mutatja, hogy midőn 1439-ben az alföldi népség a törökök beözönlésétől re-megett, Aradról a kanonokok sz. Ágota karját — bizonyosan más ereklyékkel és kincsekkel együtt — Váradra, mint biztosabb helyre vitették. Csak a veszély multával hozták vissza<sup>1)</sup>. S 1514-ben *Dósa* György, ki a Maros mellett Solymost, Lippát és Zádorlakát, a Hegyalján pedig Világosvárat is bevette, nem kímélte meg Aradot sem, mit egyéb alig bizonyít annál, hogy 1514-ben új pecsétet kellett csináltatnia a káptalannak<sup>2)</sup>. Sem sáncz, sem fal nem védelmezte magát a mezővárost<sup>3)</sup>, de lehetetlen, hogy teljesen elhanyagolták volna a vár sekrestyéjében levő országos levéltár védelmét. A szomszéd megyék gyakran tartották itt gyűléseiket. Így 1331. Drugeth János nádor jelenlétében Arad-, 1370. máj. 20. László nádor vezetése alatt Arad- és Csanádmegye, 1405. okt. 4. Arad-, Temes-, Csanád-, Krassó- és Kevemegyék *Ozorai* Pipo temesi gróf elnöklete alatt stb.; 1445. jún. 15. maga *Hunyadi* János is tartózkodott e városban, mely nem vesztette még el jelentőségét. Közvetlenül a mohácsi vészt követő időkben is — 1527. Iván czár, 1550. Kászonbég s Nadum ellen — itt voltak össze csapatokat s a következő évben még e városban tanácskozott *Aldana* lippai parancsnok az alföldről összehívott vezérekkel Szeged meg-mentése ügyében. Annyi azonban áll, hogy a XIV. és XV. században Arad vára, mint ilyen, nem szerepel.

Keletfelé szomszédságában feküdt, a mai Glogovác délnyugati részén, a megerősített *bizerei* apátság. A Maros hajdan a mai Mondorlak déli részéről kissé éjszaknyugatnak tartott, s Glogovác alatt a Kucsokpatakával gyarapodva, Bálványos vidékén tért vissza a fő mederbe. A várhely egy kis fennsík s ma is rajta van az apátság templomának romja, a csinos új róm. kath. templom és iskola, az ispánlak és a piacz. Az egészset nyugatról keletre egyenes útca metszi keresztül; a külső utczasorok ellenben a domb kanyarúlataihoz alkalmazkodnak. Az erődítvény fő tömege, a törme-lékekből itélve, a régi templomtól délre, az ispánlak táján, a falu délnyugati részén emelkedett; a tér azonban a múlt század első felében annyira beépült új házakkal, hogy alakját meghatározni többé nem lehet. A falu éjszakkeleti részén az országút mellett délről éjszak felé szabályosan emel-

<sup>1)</sup> *Lakatos* szerint (Arad tört. I. 40.) egészen biztosra vehetni, hogy »a mint Zsigmond király alatt a törökök átkeltek határainkon, az aradiak rögtön ott hagyták régi romladozott városukat s a mostaninak vetették meg alapját.« E végből az orsz. levéltárnak egy 1452-ből való s Dl. 14563. számú oklevelére hivatkozik, mely már Aradot említ és aradi templomról, aradi polgárról »szól«. Neki magának is feltűnik e »nevezetes körülmény«, mert ez a város akkor a váradi egyházmegyéhez tartozott, — »különben, ú. m., nem ítelhetett volna a váradi egyház vicarius a aradi egyház, aradi polgár bűnöse felett.« Valóban nem. De ezen Orod (s nem Arad, mint *Lakatos* írja) Biharmegyében feküdt, Zsáka (Isaka) közelében, mely tájon most is van egy hasonlónevű puszta. — <sup>2)</sup> *Karácsonyi*, Em-lékkönyv, 127. és 150. — 1. l. — <sup>3)</sup> *Verancsics*, Összes Munkái, VII. 168.

kedő öt dombot, mint régiebb idők alkotását, külművek gyanánt használhatták. Az erőd sorsát nem ösmerjük.

Négy és fél km.-rel távolabb állt *Bodorlak*, a mai Mondorlak, melynek csekély váráról különben csak a XVI. században szólnak. Ellenben már 1483-ban, midőn a borzliki és solymosi várnagyok elfoglalták<sup>1)</sup>, említik *Töviskvár* falut, melynek neve korábban fennállott erősségre emlékeztet. Olyan földvár lehetett, hol túskeborona és vesszőkerítés közé gyömöszölték be a sáncz földét. Ez is valószínűvé teszi, hogy síkon állott, nem hegyvidéken<sup>2)</sup>, hol elég kővel rendelkeztek. Tekintve, hogy a Maros mellett a szabadhelyi határban levő Tornova neve Töviskvárat jelent s hogy ott a római sánczok mellett a konvent s egyéb épületek romjai némileg még láthatók, valamint hogy Lippával kapcsolatban említik, azt hiszem, helyét a mai Szabadhely keleti szomszédságában kell keresnünk. 1543-ban Ternovát máskép már Csurának nevezték, a mi csak annyit jelent, hogy egybeolvadt ezzel. Szabadhelynek 1607. említett vára is valószínűleg az egykori Töviskvár helyén emelkedett. E vár Pálülése közelében a Maros kijáratát védelmezte.

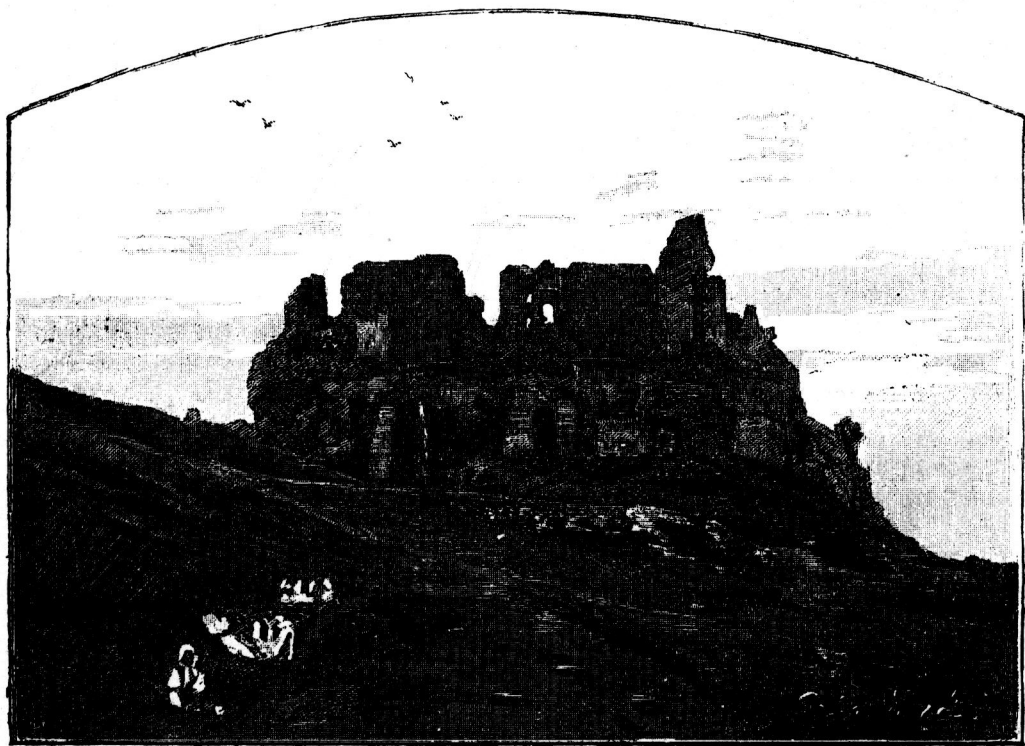
Pálülésénél végződik a Maros utolsó szorúlata. Ott, a hol kezdődik, a kladovai patak torkolata táján, mély völgyben feküdt a tíz Kalodva. Ezeket együttvéve Kalodvapataka-kerületének nevezték. Itt állott, a Maros szigetén a pálosok egy kolostora, közelében a rév s a patak torkolatának baloldalán a Várhegyen *Patak* vára. Mint erődöt (fortalitium) e korból csak egyszer, 1474-ben említik, midőn nov. 25. Kérő Főris, Dengelegi Pongrácz János lippai várnagya 8 nemesből és 109 jobbágyból álló csapatával körülfogta Báffny Jakabnak és Miklósnak ezt a várát s addig ostromolta, míg parancsot nem kapott urától a megszállás abbanhagyására<sup>3)</sup>.

Arrább, a solymosi völgy torkolatánál, hasonlóképe a torkolattól balra, a Kapu-Cernova legdélnyugatibb csúcsán, a Cioka Tautzuson, Lippával átellenben épült *Solymos* vára. Kétségtől való, melyek a tatárjárás után nemsokára emelkedtek; hacsak nem hiszünk a népnek, mely szerént ezt és a világosvárit a tündérek emelték. Első biztos nyoma 1278-ból való, midőn *Pál* solymosi bán V. István engedelmével végrendeletében úgy intézkedett, hogy azon javakból, melyeket a királytól az *Ottokár* cseh királyon Mosonynál nyert győzelem jutalmául kapott, az ungi Lipóczot s az aradi Solymos várát s uradalmát Pósa comesnek, testvére, János fiának adhassa<sup>4)</sup>. 1335-ben Sinka mester, Solymos várnagya részére, határjárást tartottak a zaránd- és aradmegyei Martonteleken és Bathán<sup>5)</sup>.

Több mint száz év múlva, 1439-ben a várba s uradalmába, melyet *Albert* királytól zálogjogon nyert, az aradi káptalan Berekszói *Hagymás*

1) Dl. 18791. — 2) Hadtört. Közl. 1890., 498. Solymos és Borzlik közt lévén említve, a Deaulu Teus táján kerestem. — 3) Dl. 17660. — 4) Orsz. lt. NRA. 1665. nro 67. — 5) *Lellessi* lt. Metal. divers. cottuum. Zaránd et Arad, 1.

Lászlót igtatta be<sup>1)</sup>. Mivel azonban — V. László pártjára állva — hűtlenséget követett el I. *Ulászló* ellenében, ez már a következő évben megfosztotta tőle és Solymos várát s Lippa uradalmát Guthi *Ország* Mihálynak és Jánosnak ajándékozta<sup>2)</sup>. Utóbb Hagymás László hasonlónevű fia is értékesíteni akarta jogait, mire a perlekedők úgy oldották meg a kérdést, hogy 1446-ban közakarattal lemondtak Solymos váráról és Lippa mezővárosról *Hunyadi* János javára<sup>3)</sup>.



Solymos vára.

A vár, melyet a nagy kormányzó és hadvezér átvett, elég jelenték-telen lehetett. — Solymos egészen újra építtette Hunyadi s az építés költségeinek fedezésére egyebek közt Liki, Deszk, Kér, Ivánháza és Kasza aradmegyei falvak borkilenczedét is felhasználta<sup>4)</sup>. Szép faragott kövek bizonyítják, hogy itt ugyanazon műértő kéz működött, mely Vajda-Hunyad várát is emelte. Az építésre, úgy látszik, *Balázs* deák ügyelt föl, ki huzamos ideig volt várnagy<sup>5)</sup>, s oly bizalmas embere a családnak, hogy 1458.

<sup>1)</sup> Orsz. lt. Dl. 13375. — <sup>2)</sup> Dl. 13597. (A budai kápt. igtató levele.) — <sup>3)</sup> Dl. 13927. és 13974. — <sup>4)</sup> Dl. 19274. (Aradmegye írata 1483-ból.) — <sup>5)</sup> 1448—1458-ig is van emlékezete. (L. *Kaprinay*-kéziratok, 4r. B., 43. kötet, 223. l. az egyet. könyvtárban; továbbá *Fábián*, I. 254—7.; s 1501-ben mint »néhai« u. o. I. 234—5.)

január 23. is őt küldte Szilágyi Mihály kormányzó Kassa városához Mátyás királyválasztatásának örvendetes hírével.

V. László 1453. decz. 9. és 1456. május 4. ismételve *Hunyadi* Jánosnak adta Solymos várát<sup>1)</sup>, mely a királylial a következő évben kötött szerződés értelmében is a Hunyadiaké maradt<sup>2)</sup>; a bekövetkezett nagy politikai változások azonban Solymost is érintették. 1462-ben Lippával együtt *Giskra* János kapta<sup>3)</sup>. Két év múlva a király Arad-, Zaránd- és Békés vármegyék kamarai nyereségéből évenként ezer aranyat utalt ki *Giskra* Jánosnak, hogy Solymosvár megtartásában tanúsított hűségét jutalmazza<sup>4)</sup>. 1471-ben *Mátyás* király Aradmegye főispáni méltóságát s azzal együtt Solymos várát örökösen Alsóindvai *Bánffy* Miklósnak adta<sup>5)</sup>, ki várnagyul az előkelő származású *Berendy* Miklóst alkalmazta. Ezt 1475. febr. 2., midőn Lippára egész gyanútalanul misét hallgatni ment, Kőrő Főris lippai várnagy — mint láttuk — álnokul elfogatta. Ura, *Bánffy* Miklós és *Jakab* 1477-ben olykép szerződött unokatestvérével, *Bánffy* Jánossal, hogy egymás jószágait, magtalan haláluk esetére, kölcsönösen örököljék<sup>6)</sup>.

1480-ban *Baky* László — egy ősnemes aradmegyei család tagja — volt a solymosi vár tiszttartója<sup>7)</sup>. Ekkor tájban történt, hogy a két *Bánffy* a maga solymosi és borzliki várnagyai által elfoglalta a *Pongrácz* János özvegyénél zálogban levő Lippa várat és mezővárost, valamint Töviskvár aradmegyei falut<sup>8)</sup>. Említettem már *Mátyás* király rendeletét, melylyel 1487-ben szigorúan meghagyta Aradmegye nemesei egyetemének, hogy biztosait, *Dóczy* Pétert és *Jaksics* Istvánt segítsék Solymos és Lippa várak visszafoglalásában, mivel bizonyos súlyos okok miatt *Bánffy* Miklóst megfosztotta uradalmából<sup>9)</sup>. Még csupán néhány várnagyát említem föl e korból. 1490-ben a hatalmas *Haraszthy* Ferencz<sup>10)</sup>, 1498-ban *Mercziny* György és *Pethő* László<sup>11)</sup>, 1509-ben *Razvajai Horváth* János<sup>12)</sup>, 1512-ben *Bodó* Miklós<sup>13)</sup>, ki mellett alvárnagyul a német *Prantner* György működött. *Künisch* káplánnal együtt ez utóbbi védelmezte Solymos várát *Dósa* György ellen, ki azonban, a várbeliek által részletesen leírt ostrom után, Solymost is bevette<sup>14)</sup>. Többnyire ugyanaz volt sorsa, mint az átellenben fekvő Lippáé, melylyel együtt a Marosnak egy nevezetes szorosán uralkodott.

Odább keletre a folyónak tág völgye csak *Kapronczánál*, (a mai *Kapruczánál*) szűkült ismét össze, Solymostól 22—23 km. távolságban. Nem is hanyagolták el e pontot az ősök. A XV-ik században az *Ábrahámffyak* régi, törzsökös családja volt itt a birtokos és valószínűleg ez

1) *Müncheni* kir. levélt. Hunyadi-íratok, Fasc. XI. nro 53. — 2) *Teleki*, Hunyadiak kora, II. 536. — 3) *Horváth*, Magyarország tört. III. 101. — 4) *DI.* 15999. — 5) *DI.* 17154. — 6) *DI.* 17902., 17904., 17908. és 27752. — 7) *Szászadok*, 1870. — 468. I. — 8) *DI.* 18791. és 18878. — 9) *DI.* 19303. — 10) *DI.* 19647. és 19682. — 11) *NRA.* fasc. 30. nro 36. — 12) *Müncheni* kir. levélt. Hunyadi-íratok, Fasc. XXXV., nro 267. — 13) *U. o.* Fasc. XL. nro 312. — 14) *Szászadok*, 1887. — 193—209. I.



építette a dumbraviczai völgy torkolatánál *Kaproncza* várát is. 1508. febr. 20. *Ábrahámffy* János egyebek közt Kaproncza várban levő részjóságait is elzálogosította *Haraszthy* Györgynek és Jánosnak<sup>1)</sup>. Mint várról többé sehol sincs emlékezet.

A Marosba torkolló Nagypatak (Valea Mare) vidékén, egy, a Marosnál meredeken megszakadó bérczetetön épült *Váradja* (a mai Tótvárad) vára. Mátyás király 1483-ban megerősítette *Garay* Jónak azon, még 1479. tett elhatározását, hogy a váradjai kastélyt a hozzátartozó falvakkal együtt *Bánffy* Miklósnak és *Jakabnak* eladta<sup>2)</sup>. A várat, úgy látszik, a *Garayak* építették, mert 1427-ben, midőn, *Mikolay* Mihály hűtlensége következtében, *Váradja* királyi falut *Garay* János (a nádor testvére) s neje *Hedvig* massoviai hercegné kapta<sup>3)</sup>, a várat magát nem említette *Zsigmond* király. 1510. márcz. 22. mint *Solymos*hoz tartozó várat, *Corvin* János többi uradalmával együtt, *Váradját* is *György*, brandenburgi örgróf kapta<sup>4)</sup>. A várnak, mely 1709-ig szerepelt a hadi történelemben, ma alig van nyoma<sup>5)</sup>.

Ezen 23, az Aradvármegyét középütt szelő Maros mellett épült vár védelmezte Aradmegyét a vegyes házbéliek korában. De valamivel távolabb is feküdt még néhány erősség. Egyszerű földsáncz volt *Panádtól* északra *Földvár*, mely 1343-ban még Aradmegyében feküdt<sup>6)</sup>, 1434-ben azonban már *Zarándban*<sup>7)</sup> s 1495-ben újra *Aradban*<sup>8)</sup>. Hatalmas sánczai, melyek az avar időkig vezetnek vissza, ma is látszanak. *Kubin* és *Kovaszincz* (a régi *Kövi* és *Kovási*) határán is állt egy kis erősség a *Vurvu tornya* nevű meredek csúcson. A köralakú, elég mély árok oldalai kővel voltak kirakva s itt-ott épületek nyomai látszanak. Az oláh nép szerint akkor építették, mikor a görög meg a török császár egymással hadakozott; a legyőzöttet ebbe a várba zárták<sup>8)</sup>. Lenn a falu közelében is vannak romok, a miket várnak (csetátye) nevez a nép. — Aradvármegye legdélibb részét, a *Berekszó* vonalát, egyetlenegy vár védelmezte, t. i. *Borzlyuk*, a mai *Temesben*, *Piskitől* délre, a *Lukim-szöllőhegy* északi részén. *Várnagya*, a *solymosi várnagygyal* együtt a *Bánffyak* hűségében, 1483. fegyveresen vett részt *Lippa* és *Töviskvár* visszafoglalásában. 1468—71-ben 28 aradi és temesi falu tartozott ez uradalomhoz, melyet 1510. «*Berzlikvidéke*» néven *György örgróf* kapott.

Mindent összevéve, az akkori Aradmegye 27 □ myriaméternyi területnek minden □ myriaméterére esett egy erősség s így, legalább a várak számát (27) tekintve, alig lehetett panaszkodni a helyvédelem elhanyagolásáról.

<sup>1)</sup> Dl. 11524. Ennek átíratát kiadta *Hlaan*, Békésm. hajdana, I. 135—7. — <sup>2)</sup> Dl. 18198. és 18199. — <sup>3)</sup> Dl. 11939. — <sup>4)</sup> Müncheni kir. levélt. Hunyadi-iratok, Fasc. XXXVI. nro 274. — <sup>5)</sup> Az 51. számú vasúti őrház, mely az épen a Maros fölött emelkedő dombon áll, jelzi, hol feküdt hajdan a vár. — <sup>6)</sup> *Zichy-okmánytár*, II. 54. és 59. — <sup>7)</sup> A gyulafejevári káptalanból. *Cista Zarándiensis*. Fasc. I. nro 50. *Tört. Adattár*, II. 280—2. — <sup>8)</sup> Dl. 20343. — <sup>9)</sup> *Földes* János úr szíves tudósítása Aradról.

## A zarándi várak.

Zarándmegyének most Aradhoz tartozó részében nem volt oly egyseges a védelem vonala, mint a tulajdonképeni Aradban. Egyfelől a Hegyalját, másfelől főkép a Fejér-Körös völgyét erősítették.

A Hegyaljának legnagyobb erőssége *Világos* volt.

Mint várat először 1331. szept. 8-ról említik, midőn Dezső mester, királynői főlovászmester özvegye és fia, Heydruh, Világosvár várát (castrum), a vár alatt levő Siri, továbbá Galsa, Meszt (most Muszka), Füzes és Appadsig faluval együtt Antal comesnek ajándékozta<sup>1)</sup>. Összefüggőbb a hely története a XV. században. 1404—7. években Wlkasin albániai király fia, Demeter zarándi-főispán volt a világosvári királyi castellanus, ki elfogta és lefejeztette a király ellen fölzendült Seléndi Albertet<sup>2)</sup>. — 1410. november 6-án, Zsigmondnak október 10. kelt parancsára, az aradi káptalan *Sághy* Lőrinczet, Világos királyi várnagyát, Haraklyán birtokába igtatta, miről a káptalan nov. 15. tett jelentést<sup>3)</sup>. 1412-ben *Derecskey* Pál világosi várnagy az egri püspököt Nyüvedteleke és Somboly birtokában háborgatta<sup>4)</sup>. — Úgy látszik, Guthi *Ország* János zarándi főispán volt Világosvár utolsó királyi várnagya; 1431. szept. 20. már castellanus, midőn Palóczy Máté országbíró a Báthoryak és Károlyiak birtokvillongásában intézkedett<sup>5)</sup>; 1434-ben is világosi várnagy, midőn Földvár falut kapta<sup>6)</sup>; s 1436-ban Zsigmond őt bízta meg, mint zarándi főispánt és világosvári várnagyot, hogy Kátai Lászlóval együtt az örökös kun kapitányságok ügyét megvizsgálja<sup>7)</sup>. Csak 1439-ben<sup>8)</sup> került ismét magánkézbe Világosvár, midőn Albert király 110 faluval egyetemben *Brankovics* György szerb despotának s Albánia urának ajándékozta<sup>9)</sup>.

A mint politikai oka volt ez adománynak, úgy I. *Ulászló* király szintén politikai okokból, hűtlenség czímén vette vissza Világosvárt s uradalmát Brankovicstól. 1440-ben ugyanis Harapkai *Bothos* András temesi főispán a leghatározottabban csatlakozott Erzsébet királyné s illetőleg a csecsemő V. László pártjához; jelen volt a gyermek-király koronáztatásán, föllázította a délvidék egy részét s egyebek közt *Sztepán* vajdát, Brankovics világosi várnagyát is fegyveres csatlakozásra bírta. — Bothost azonban Szekszárd és Báltaszék közt megverte Hunyadi János; a lázadó főúr

<sup>1)</sup> *Hazai Okmánytár*, III. 110—1. — <sup>2)</sup> A galgóczi lévéltára hivatkozva említi *Pesty* Frigyes, *Brankovics* György birtokviszonyai, 15. l. — <sup>3)</sup> Ifj. *Bölöni* Sándor levéltára Nagyváradon. Nro. 5. B. — <sup>4)</sup> *Wenzel*, Stibor vajda, 35. — Századok, 1883., 587. l. — <sup>5)</sup> *Károlyi*-oklevéltár, II. 135. — <sup>6)</sup> Az oklevelet közli Tört. *Adattár*, II. 280—2. — <sup>7)</sup> *Pesty*, id. h. 19. l. — <sup>8)</sup> *Thuróczy* szerint már 1425, *Fábián* (I. 71.) szerint, (ki itt *Fejér*, Cod. Dipl. X. 6. 503. lapjára gondolhatott) még 1422. került a despota kezére. Láttuk azonban, hogy ez időkből Zsigmond kir. várnak nevezgette Világost. — <sup>9)</sup> Dl. 24822. Továbbá NRA. fasc. 88. nro 1. (eredetije nincs helyén) és Dl. 13433. V. ö. *Pray*-féle kéziratok a budapesti egyet. könyvtárban, XIV., 21. (Töredék) és *Fejér*, Cod. Dipl. XI. 293.



maga is a csatatéren maradt, párthívét pedig, Sztepán vajdát *Maróthy* László aradi főispán győzte le, ki azután jutalmúl 1441. febr. 2. Világosvárt s uradalmát kapta I. *Ulászlótól*, az oláh várnemesekkel együtt<sup>1)</sup>. Brankovics mindamellet is megtartotta Világosvárat, sőt önállóan intézkedett róla; először 1442. *Birini* Pál javára, ki utóbb mint trónkövetelő lépett föl ellene<sup>1)</sup>; 1444-ben pedig *Hunyadi* Jánosnak adta Világosvárt s uradalmát a magyar és oláh várjobbágyakkal együtt azért, mivel sok ezer forintot fordított arra, hogy Ráczországot s Albániát a törökök kezei közül kiszabadítsa<sup>3)</sup>. Ez ellen *Maróthy* László macsói bán már a következő évben tiltakozott ugyan<sup>4)</sup>, Hunyadit azonban a gyulafejevári káptalan tényleg beigtatta<sup>5)</sup>. 1448-ban mégis mint Brankovics várnagya szerepel Világosvárott egy László nevű úr<sup>6)</sup>. Tehát azon évben, midőn a rigómezei csatát részben épen a despota árulása következtében vesztette el *Hunyadi*. A despota el is fogatta a nagy vezért és csak a magyar urak fenyegetésére bocsátotta szabadon, oly föltétel alatt, hogy visszanyerje minden magyarországi jószágát<sup>7)</sup>. A pápa 1450. ápr. 12. fölmentette Hunyadit az elvállalt kötelezettségek alól<sup>8)</sup> s 1451. aug. 7. csak a háború által fenyegetve állt reá Brankovics, hogy Hunyadival méltányosabb egyességet kössön s neki egyebek közt Világosvárt s uradalmát is visszaadja<sup>9)</sup>.

Az uradalom azután Hunyadi sógoráé, *Szilágyi* Mihályé lett, s ösmeretes az az elbeszélés, hogy a kormányzót Mátyás király 1458-ban épen Világosvárbán csukatta el, honnan csak a következő évben, szakácsának sokszor emlegetett cselével, szabadult ki<sup>10)</sup>. Ekkor *Lábatlan* Gergely volt a várkapitány, ki, mint ilyen, 1460-ban hősileg harczolva esett el Possasinánál<sup>11)</sup>. 1461-ben Szilágyi Mihály özvegye Világosvárat más javakkal együtt 7000 arany forint fejében elzálogosította a királyi kincstárnak, mely Szilágyi adósságainak törlesztését is magára vállalta<sup>12)</sup>. Az uradalom véglegesen is visszakerült a koronához, mely azután azt 1464 febr. 22. *Báthory* Andrásnak, Istvánnak, Lászlónak, Pálnak és Miklósnak ajándékozta<sup>13)</sup>. Ezentúl az egész korszakon keresztül a Báthoryaké volt Világos vára és ha-

1) NRA. fasc. 957. nro 4., *Fábián*, Aradm. I. 72. és *Pesty*, id. h. 23—27. — 2) *Pesty*, id. h. 19. s a chronol. nehézségekre nézve 27—28. I. Azonban két oklevél is van az orsz. levéltárban (Dl. 13686. és NRA. fasc. 88. nro 3.), mely szerént veronai *Birini* Pál, Mihály veronai herczeg fia, e várat már 1442. kapta. — 3) Dl. 13785. és 13786. és *Pray*-féle kéziratok, XIV., 23. — 4) NRA. fasc. 1066. nro 2. — 5) *Teleki*, Hunyadiak kora, X. 159—164. I. — 6) A galgóczi levéltárból említi *Pesty*, id. h. 29—30. — 7) *Teleki*, id. m. II. 105. — 8) *Pesty*, id. h. 34. — 9) A *müncheni* kir. levéltárból kiadta *Teleki*, id. m. X. 305—312. Orsz. levélt. NRA. fasc. 1524. nro 6. Kiadta továbbá *Spiess*, Archivarische Nebenarbeiten, I. 173. és *Fijér*, Genus, incunabula et virtus J. Corvini de Hunyad, 149. — 10) *Teleki*, id. m. III. 165. — 11) *Szászadok*, 1869. — 496. — 12) *Dl.* 15567. V. ö. *Kaprinay*-kéziratok, II. 181. — 13) *Dl.* 24545., 24837. és 15915. — (Ez utóbbi az aradi káptalan jelentése.) Özv. Szilágyiné másodszer Bánffy Pálhoz ment férjhez s Világos kiváltása végett több falut 2500 arany frton zálogosítottak el a testvérek. (*Dl.* 15961.)

talmas uradalma, melyben 1519. nov. 30. és decz. 13. osztályos atyafiaikká fogadták ugyan *Rozgonyi* Istvánt<sup>1)</sup>; osztályra azonban nem került a sor. 1494-ben nemes *Horváth* István és *Verbőczy* János volt a világosi várnagy, *Moga* László pedig a tisztartó, kik ellen Aradmegye a Haraszthy István lippai és kovászi szőlőhegyeiben tett károk miatt tartott vizsgálatot<sup>2)</sup>. Várát bizonyosan jobb karba helyeztették ugyan a Báthoryak; de így sem volt elég erős, hogy ellenálljon *Dósa* György ostromának, 1514-ben<sup>3)</sup>. A vár történetének legérdekesebb korszaka különben a XVI. század.

A most alaktalan romok kétségkívül nagy igényekkel emelt várkastély omladéka. A három oldalról elég meredek hegyen büszkélkedett a Hunyadiak s Báthoryak vára, mely művészi tekintetben nem sokkal állt hátrább Vajda-Hunyadnál és Solymosnál. A szép, faragott köveket azonban rég szertehordták már épületanyagnak<sup>4)</sup>.

A világosi várhegynek nyugat, azaz Muszka felé menő gerinczén szintén látható némi várrom. Ez erősítés nem a világosinak valami külműve, hanem a különálló *meszti* (muszkai) vár. A Bánffyak szolgálatában álló várnagya 1477-ben a solymosi várnagygyal együtt hatalmaszkodott Meszt aradi faluban.

Odább éjszakkeleten, a Hegyes-Drócsa legéjszaknyugatibb dombján, a Kopaszhegyen levő temetőben, a csősz háza mellett, hamu, szén és téglatöredékek gyaníttatják, hol feküdt hajdan *Pankota* vára. Ez a vár állott már 1318-ban is. Ekkor június 14-én *Ivánka*, Pankota és Dézna (Dezne) várnagya, résztvett a Sár Domokos temesi alispánnak ajándékozott Fülöptelek és Rigácstelek határa bejárásában<sup>5)</sup>. 1387. febr. 28. Zsigmond király Pankota várát Losonczy László és István szőrényi bánoknak adományozta<sup>6)</sup>. A vár, úgy látszik, a Losonczyak idejében is egy parancsnokság alatt állott Déznával; legalább 1374. ápril 24-én, midőn a Losonczyaknak 28 belső embere és *praedialis nemese*, valamint 126 pankotai jobbágy Meszt aradi faluból a Bánffyak jobbágyaitól 45 ökröt elhajtott, július 25-én pedig ugyanazoknak terméséből is sokat erőszakkal elvett, a fegyveresek sorában fel van említve Rakolchy (Rákóczy?) deznei várnagy is és a katonai rang egyedül ő nála lévén jelezve, valószínűleg ő állott a hatalmaskodó pankotai csapat élén; mit csak úgy képzelhetünk, ha egyúttal pankotai várnagy volt<sup>7)</sup>. Pankota várát említik még 1536-ban is<sup>8)</sup> és azután elég gyakran az egész XVI. században. Pankota különben régi, nevezetes hely, 1217-ben már egy benedekrendi apátság székvárosa<sup>9)</sup>,

1) Közlé *Fábián*, id. h. I. 220—1. — 2) *Dl.* 20100. — 3) *Verancsics* Összes munkái. II. 6. — 4) A romok leírása *Márkítól*, Kárpátgyes. évk. XII. 11—12. 1. — 5) *Anjoukori* okmánytár, I. 474. — 6) A galgóczi levéltárból említi *Pesty*, A szőrényi bánság, I. 265. Adományát jún. 2. megújította, sőt ki is bővítette, mert a déznai várát is a Losonczyaknak adta. (U. o.) — 7) *Dl.* 17660. — 8) *Oláh* M. geogr. (*Bél*, Adparatus, 30.) — 9) *Ritus expl. veritatis*, 43. §. (*Bél*, Adparatus, 204—5.

hová a XIV. században a zombolyi főesperesség is áttette székét<sup>1)</sup>. Az apátság romjai a Kopasz-hegy aljában láthatók s tőle délre egy nagyobb, a XVI. században elpusztult erősség sánczolatait szemlélhetjük<sup>2)</sup>.

A pankotai erősségek közelében állott *Kerek* és *Zaránd vára*<sup>3)</sup>, mely utóbbiban Zaránd s velegyütt olykor Békésmegye is, többször tartott gyűlést s így fontosságát még nem veszítette el egészen. A *simándi* castellumot csak egyetlenegyszer, 1469. említik, mint a Maróthyak jószágát<sup>4)</sup>.

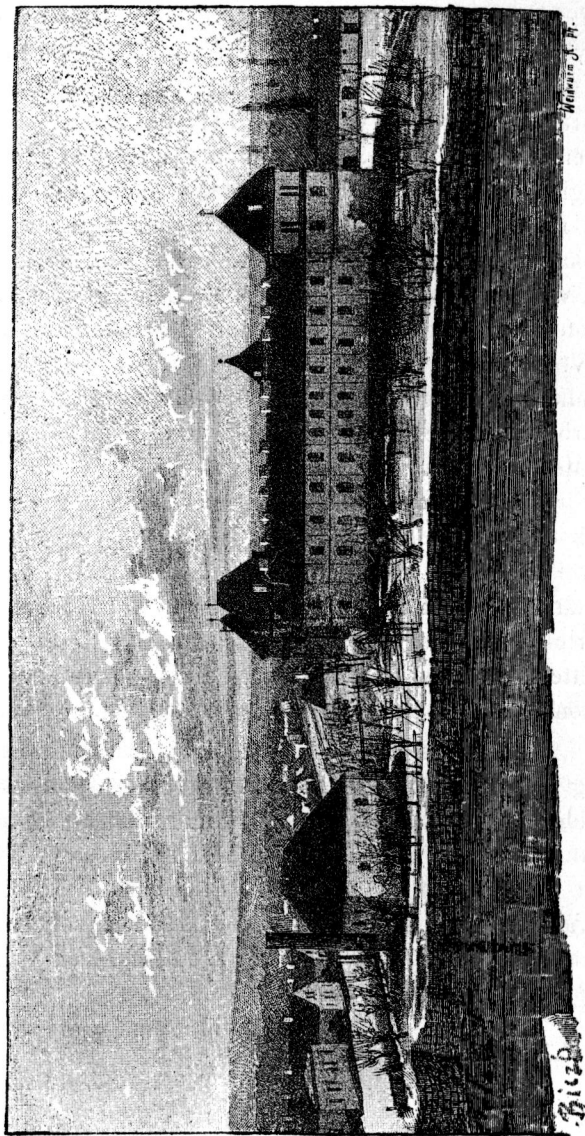
Arad-Hegyalja, vagy, a hogy a középkor végén a Hegyes-Drócsát s a tövében éjszakra elterülő síkot neveztek, a Nyírköz<sup>5)</sup> éjszaknyugati részén csak jelentéktelen erősítések álltak. *Egregyen* (Ágris) vár volt már 1406-ban s ezt Zsigmond király, Egregyi László magvaszakadtával, a kamara-haszna ispánjának, *Tétényi* András mesternek ajándékozta 4 magyar (Felső-Egregy, Csúcs, Kázmér, Csumóteleke) s 13 szlapon (slavonica) vagyis oláh faluval együtt. 1409-ben azonban e várat a király némely pest-, heves- és nógrádmegyei javakért visszacserélte<sup>6)</sup>. Várának némi romjai ma is láthatók a Csintyióra nevű hegyen<sup>7)</sup>. A helység maga már 1214-ben mint bortermő vidék szerepelt. — *Feltóton* (Tauczon) többé-kevésbé tekintélyes romok maradtak fenn. A feltóti erősséget, mely az itt már 1238-ban említett jánosvitézéké lehetett, 3 sáncz körítette. A most jelentéktelen falu a középkor végén a mezővárosok közé tartozott<sup>8)</sup>.

A Makraaljának s egyúttal a Fejér-Körösnek védelme főképp *Boros-Fenő* hivatása volt. Az a várszerű kaszárnya, melyben ott, a Körös jobb oldalán, most honvédek tanyáznak, a régi, de 1652-ben alaposan megújított vár helyén épült. Állott e vár már a középkorban is<sup>9)</sup>. A vár alatt folyó Körösben Hunyadi János korából találtak ugyan pénzeket<sup>10)</sup>, s 1472-ből is tudjuk, hogy Losonczy László jeni várának castellanusa és tisztartója volt Jenő<sup>11)</sup> (kár, hogy nincs megnevezve); *Oláh* Miklósnak 1536-ban készült földrajza azonban nem sorolja a várak közé. Ismét említik 1552-ben<sup>12)</sup>, a XVI. század második felében s az egész XVII. században

1) *Balássy*, A pankotai főesperesség. (Egri egyházm. Közlöny, 1875. — 15—19. sz.) 1332. még zombolyi, 1337. már pankotai főesperesteket emlegetnek az oklevelek. L. *Kamara* Kabos, Századok, 1883., 590. — 2) *Márki*, A pankotai ásatások. (Tört. Értes. 1885. — 196—202. Tervrajzzal.) — 3) *Oláh* geogr. (Bél, Adpar. 30.) — 4) Dl. 16811. — 5) U. o. Nyírségnek írják e tájt már 1319-ben is. (*Anjoukori* okmánytár, I. 498.) — 6) *Kapy*-cs. lt. E. fasc. 1., nro 1. és 2. (*Csánki*, I. 722.) — 7) *Fábián* I., 89. és II., 110. A Kapy-család levéltárából való adat előkerülte előtt e romok multját nem is sejtettük. — 8) Az omladékok közt a mezőváros latin köriratú pecsétjét is megtalálták; *Oláh* is mezővárosnak írja. (*Bél*, 30.) — 9) *Sándor* comes, ki 1295. a zarándi Murul falut megszerezte (*Wenzel*, Árpádk. új okm. XII. 574.) jenei kir. castellanus volt ugyan, de a nógrádi Diósjenőé. Viszont azon »villa Borozienu«, melyet Mária királyné 1311-ben említ (*Anjoukori* okm. I. 281.), az oklevéltár indexe szerint Aradban, tényleg azonban Pilismegyében keresendő. — 10) *Archaeol. Ért.* 1870. 162. l. — 11) Gr. Teleki-család lt. Gyömrőn, Elench. XV. fasc. 1. nro 7. — 12) Orsz. lt. NRA. fasc. 566. nro 38. és Lib. Reg. Ferd. I. 35.

pedig úgy, mint a mely az ország legfontosabb végházai közé tartozott. Úgy látszik, 1387-ban ezt is Pankotával és Déznával kapta *Losonczy* István szőrényi bán; legalább e várak igen sokáig a Losonczyak uradalmához tartoztak s 1387. júl. 18-án — tehát körülbelül a beigtatás idején — Losonczy István itt, Jenőben tartózkodott<sup>1)</sup>. Közeliében az egykori *Dienesmonostort* 1552-ben még mint *szentdienesi* kastélyt említik<sup>2)</sup>.

A Fejér-Körös felső völgyében nem volt egyetlen valamire való erősség sem. A Körös-fő vidékén, Halmágyon, Kápolnán és Kisbányán némi katonai szervezet lehetett; Hunyadi János ugyanis, tekintetbe véve *Moka* (Moga) halmágyi vajda érdemeit, megerősítette őt Kápolna, Halmágy és Kisbánya (ma Boicza Hunyadmegyében) vajdaságában, melyet fiaival (Mihálylyal és Sandrinusszal) együtt időig is békésen bírt<sup>3)</sup>. Halmágy vára és egyik temploma a Sortok délnyugati részén állott. Délnyugatról éjszakkeltnek menve, megvan még belőle egy 22 m. hosszú s 2 $\frac{1}{2}$  m. széles föld alatti üreg, sőt másfél méternyi darabon épen áll ennek boltozata is, körülbelül 2 m. maga-



Boros-Jenő vára jelenleg.

1) Dl. 30139. Közölte már, de hibásan és nem teljesen *Fejér*, X. 1., 747. s *Pray*, *Annales*, II. 177. — 2) *Lib. Reg. Ferd. és Max.* 1552—75., 74., 75. 1. — 3) Dl. 30188. Egy név s az oklevél alsó balsarkából egy kis darab leszakadt.

san a talapzattól. Délnyugati részében óriási csontvázat és színes ablak-üvegeket találtak. Lenn a városban, talán a templomromok körül (az urasági s urad. ügyvédi telken) volt a Kasza-család ősi kastélya<sup>1)</sup>. Kis-Halmágyon a mostani (özv. Weber Miksánéféle) kastély helyének egyenetlenségek részben czölöpökre épített várszerű épület nyomaira bukkantak. Itt, Csúcs táján, feküdt *Solymos-Csósvár*, melyet 1510-ben Brandenburi György kapott<sup>2)</sup> s melyre, nevén kívül, más nem emlékeztet.

A Fejér-Körösbe ömlő Sebes-patak védelmére épült *Deznye* (Dézna) vára, melynek első várnagyát 1318-ból ismerjük, Ivánka pankotai várnagy személyében<sup>3)</sup>. Őt 1318. a miatt panaszolta be a Becse-Gregor-nemzet-ségből származó Leel mester, hogy Dienesmonostorát a hozzátartozó oláh és más falvakkal együtt jogtalanul elfoglalta volt; Károly-Róbert e foglalásokat május 15. visszaadni rendelte<sup>4)</sup>. Királyi vár jellegét 1387. június 2. vesztette el, midőn Zsigmond *Losonczy* Istvánt, Dalmát-, Horvát- és Tótország főkapitányát valamint Szörény bánját Deznével jutalmazta<sup>5)</sup>. XV. századbeli várnagyai közül 1440-ből *Senye* mestert s 1475-ből a már említett Rakolczyt (Rákóczyt?) ismerjük<sup>6)</sup>. Maga a vár, melyet a középkorban 1478. említnek utoljára<sup>7)</sup>, romjaiban a 389. m. magas Vurvu Ozoin, a Mestes déli nyulványain látható.

Boros-Jenőn alúl a síkságon szintén csak csekély erősségek sorakoztak egymás mellé.

*Zarándot* már említettem. *Nadabon*, melynek közelében folyt le a tatárjárás egyik legvéresebb jelenete, előkelő nemesség lakott és gyakran tartottak itt megyegyűléseket; némi erődítései tehát e korszakban is lehettek. Székudvar, Bökény és Tamász közt szintén több rom van; ezeket azonban maga a nép is csak a törökidőkből származtatja.

Ott, hol a Fejér-Körös elhagyja Aradmegyét, *Varsádon* tudvalevőleg már 1280-ban kir. szekerészek és favágók laktak; 1341-ben azonban, midőn Károly-Róbert maga is járt e faluban, s midőn Varsándot Berend fiának, Márton békési főispánnak ajándékozta, egy kúrián kívül nem volt ott több ház és lakás<sup>8)</sup>; csak 1473-ban, Brünnben engedte meg Mátyás király a Szokolyiaknak, hogy a zarándmegyei Vassan (Varsánd) helységben, vagy más jószágukon várat építhessenek<sup>9)</sup>, Ez engedélyvel azonban, legalább Varsádon, nem éltek.

A Fekete-Körös csak rövid vonalon képezi Arad határát. Még az

1) *Bethlen* F. Historia, VI. 53. — 2) *Müncheni* kir. levélt. Hunyadi-iratok, fasc. XXXVI. nro 274. — 3) *Anjoukori* okm. I. 474. — 4) *Zichy*-okm. II. 131—3. — 5) *Csánki*, I. 722. — 6) *DI.* 17660. — 7) *Pesty*, Krassó, III. 441. — 8) *DI.* 3363. Kiadta *Haan-Zsilinszky*, Békésm. okl. 4—5. — 9) A zselői levéltárból. Említi Századok, 1869. — 594. I. Ha e vár elkészült volna, nem kell vala attól tartania Mágoecy Gáspárnak, (1558. febr. 2.), hogy a török, Gyula könnyebb ostroma végett, Varsádon is palánkot építtet. De ez a kastély Varsádon sohasem épült fel. (Békésm. tört. társ. évk. I. 12.)



irodalomba is átment az a hit, hogy itt az első vár az aradmegyei *Tal-pason* lett volna; holott ez téves, mert a vár a folyó tulsó partján, a már biharmegyei Fekete-Bátoron állott<sup>1)</sup>. Ellenben föleleveníthetjük a tőle és Apátitól délnyugatra levő *Várakeszi* nevét, mert a név maga s az ú. n. oroszkeszi erdőben fennmaradt romok egyaránt igazolják, hogy itt hajdan vár állott<sup>2)</sup>. Tőle kissé keletre, *Sámolykeszi*ben oláh vajdaság volt. A vajdák közül *Székely Pál* 1494. május 7. beiratkozott a római Szent-Lélek társulatba<sup>3)</sup>; a következő évben Corvin János, ki személyesen időzött e faluban, az ezen időközben elhunyt Pál fiát, Sámolykeszi Székely Mátét tette meg az oláhok vajdájává testvéreivel, Jánossal és Gáspárral együtt. Megkapta az igazságszolgáltatás és jövedelemszedés jogát s feladata a lakosság számának emelése lett<sup>4)</sup>. Mindez nem katonai szervezet, de van benne ebből is, mert ura iránt bizonyos hű szolgálatokra volt kötelezve a vajda; ily szolgálatok jutalmául kapta Máté vajda 1500-ban *Kő-Keszi* falut<sup>5)</sup>.

A három *Keszitől* éjszaknyugatra, a *Köröshöz* közelebb feküdt a pontosan meg nem határozható *Meszlénymező*, melyet már 1429-ben mint kastélyhelyet emleget egy okirat<sup>6)</sup>. E kastélyt a Vadászi *Farkas*-család építhette, mert ez volt a hely legrégebb, ösmert birtokosa.

A vármegye legéjszaknyugati részre teljesen nyitva állott. — A mostani malom-csatorna s a Traján-út balpartján halmok sorakoztak egymás mellé. Simánd és Sikló közt az oklevelekben 500 év óta emlegetett *Szenteskirály* dombján némi erősítés nyoma látszik; tőle délre 7, éjszakra a Bugyér mentén pedig 8 apró földvárát ismernek a lakosok. Székudvar és Otlaka közt a Kékesben közel 50 kisebb nagyobb halom fekszik s az otlakai főhalmon várromok vannak. Elek határában a Papihalmon, Szent-Anna határában a Papokhalmán s több más helyütt szintén látszanak épületmaradványok és sánczolatok. Mindenezekről azonban még az utolsó három század oklevelei sem emlékeznek meg. Csak annyit tudunk, hogy a XIV. és XV. században sok egyház és szerzet s még több jómódú köznemes család virágzott e tájon s hogy tőlük telhetőleg megerősített helyeken szerettek lakni. Arad ezen zarándi (36□ myriaméternyi) részzeit csupán 17 nevezetesebb vár védte s így s itt csak körülbelül minden 2□ myriaméterre jutott egy vár.

1) Ezt bebizonyítja *Bunyítay*, A váradi püspökség tört. I. 416. — 2) Így különböztették meg a szomszédos Csana-, Sámoly- és Kő-Keszitől. — 3) *Monum. Vaticana*. I. sor. V. 42. — 4) *Müncheni* kir. levélt. Hunyadi-iratok. Fasc. XVI. nro 104. — 5) U. o. Fasc. XVIII., nro 144. — 6) DI. 12086.; kiadta *Haan-Zsilinszky*, Békésm. okl. 40—2. 1.

